

Observații asupra scrierii și a relației pronunție-scriere (cu referire specială la limbile indo-europene)

ADRIAN PORUCIUC

(Iași)

0. Originile scrisului sunt încă obscure, iar o definiție generală a acestui fenomen cultural este dificilă, pentru că ea ar trebui să se refere la ipostaze destul de diferite: pictografia, ideografia, alfabetele propriu-zise (cf. Algeo/Pyles 1966:25–37). Merită menționat că evoluția scrisului în Europa este legată și de preistoria teritoriului românesc, prin existența tăblițelor de la Tărtăria (Vraciu 1981: 179, Simenschy/ Ivănescu 1981: 193), păstrate din neoliticul mileniului V î. Chr. (Gimbutas 1984).

1. În lucrarea de față sunt abordate cu precădere problemele scrierii limbilor indoeuropene. Aceste limbi, și nu numai ele, au trecut la scriere nu prin dezvoltarea unui sistem propriu de semne, ci prin împrumut de la popoare (descori ne-IE) mai avansate cultural. Când împrumutul era efectuat între popoare cu limbi înrudite (sau măcar cu sisteme fonologice asemănătoare), n-au fost dificultăți majore de adaptare, dar acestea s-au ivit în cazurile în care existau mari diferențe între limba-sursă și cea adoptantă.

1.1. Familia IE a folosit, de-a lungul istoriei (pentru că, în general, trecerea la scris înseamnă și intrarea în istorie), toate sistemele de scriere. Este foarte probabil ca indoeuropenii timpurii să fi folosit pictograme pe suprafațe de material perisabil (scoarță de copac, piele, tablete de lemn) sau de piatră, așa cum făceau încă, mai recent, populațiile nord-americane sau siberiene (Algeo/ Pyles 1966: 26–27; Okladnikov 1981, fig. 69–74). În mileniul II î. Chr., hititiții timpurii au scris mai întâi cu hieroglife, ca și egiptenii; sursa aceluși sistem de scriere n-a fost însă Egiptul, ci, se pare, culturile, Văii Indusului (Daniel 1987: 121). Mai târziu (sec. XIV î. Chr.) hititiții au adoptat sistemul ideografic-silabic akkadian în cuneiforme (Sturtevant 1933: 34). La rîndul lor, micenienii (care, după cum s-a dovedit, vorbeau deja grecește) și-au scris documentele administrative pe tăblițe de lut, folosind un silabar ce pare să fi provenit din Creta pre-IE (Lévêque 1987, I: 81–85). În sfîrșit, dintr-o sursă considerată în mod tradițional „feniciană”, s-a răspîndit (aproximativ între 900 î. Chr. și 800 e.n.) alfabetul propriu-zis. Sistemul de fonograme a fost adoptat atît în Europa (mai întâi la greci, etrusci și italici), cît și în ariile unor limbi IE asiatice (ariene, „toharice”). În Asia a avut succes mai ales varianta aramaică a alfabetului semitic (Daniel 1980: 94–100); din aceasta provine și alfabetul *devanāgarī*, în care s-a scris sanskrita și se scriu încă unele limbi ale Indiei.

1.2. Trebuie subliniat că, așa cum începuturile descifrării hieroglifelor egiptene s-au datorat descoperirii inscripției bilingve (greco-egiptene) de la Rosetta, „tot așa inscripțiile hittite/.../ au fost descifrate fiindcă se cunoștea scrierea cuneiformă în care acestea erau redactate” (Daniel 1987: 120). Cunoașterea prealabilă (din studiul limbilor semite) a valorilor semnelor cuneiforme a dus și la detectarea (ca limbă IE) și descifrarea vechii persane. Și în acest domeniu a existat șansa textelor paralele: de exemplu, una din inscripțiile rămase de la Darius I în palatul de la Susa este trilingvă, pe lîngă persană apărînd elamita și babiloneana (Abaev 1945: 128).

1.3. Altă observație generală: deși sistemele de scriere bazate mai ales pe pictograme și ideograme ne par azi primitive (față de alfabetele propriu-zise), acele sisteme timpurii au calitatea excepțională de a putea fi ușor transferate de la o limbă la alta, transferul de acest gen fiind cunoscut sub numele de *alografie*. Unul dintre cele mai ilustrative cazuri este împrumutul semnelor chineze de către japonezi (sistemul *kānji*— vezi Wernecke/Hartmann 1988: 7). Japonezii încă folosesc, de exemplu, ideograma chineză pentru „om”, dar citirea ei nu se face prin cuvântul chinez *rén* 'om', ci prin corespondentul japonez *hito* (cf. Sala/Vintilă-Rădulescu 1981:123). Unele limbi IE vechi au recurs și ele la asemenea (foarte funcționale) mijloace alografice, chiar și când au împrumutat semne silabice sau fonograme. De exemplu, scrierea limbii iraniene pahlavi se baza pe alfabetul aramaic, dar combinațiile de litere din acest alfabet erau deseori interpretate ca ideograme (sau „heterograme”); „rege” se scria MLK (dacă transcriem semnele consonantice semitice), dar se citea /šah/, deci prin cuvântul iranian corespunzător semiticului *melek* (cf. Daniel 1980: 95).

1.4. Cea mai veche scriere a unei limbi IE, hieroglifica hittită, era de fapt o îmbinare de ideograme și fonograme, ca și scrierea japoneză actuală (care combină ideogramele *kānji* cu fonogramele *kana*). Aspectele principale ale hieroglificei hittite, ca și dificultățile de descifrare a ei sunt descrise de C. Daniel (1986: 129—134). Orientalistul român discută și problemele ridicate de foarte frecvența folosire a sumerogramelor și akkadogramelor în hittita mai târzie, remarcând că „regulile acestei alografii hittite erau atât de rigide că multe cuvinte hittite foarte obișnuite (cum ar fi: femeie, oaie, cupru etc.) nu erau scrise niciodată fonetic (ci doar alografic prin ideograme sumeriene sau akkadiene) și drept urmare ne sânt cu totul necunoscute” (Daniel. 1986: 133).

2. Fără îndoială, ceea ce trebuie să ne intereseze în mod direct în domeniul scrierii majorității limbilor IE este folosirea alfabetelor (unele încă în uz). Alfabetul se definește ca un sistem de fonograme, deci de semne ce transcriu (sau încearcă să transcrie) unități fonice cu individualitate sesizabilă. Este vorba aici mai ales de relația fonem-grafem; uneori se marchează și diferențe alofonice, sau trăsături distinctive „implicite” ale unor sunete, în timp ce alte trăsături (chiar fonemice) rămân nemarcate.

2.1. S-a observat deja că: „Alfabetul ideal pentru o limbă e acela în care există atâtea litere câte sunete (foneme): o literă pentru fiecare sunet, un sunet pentru fiecare literă” (Simenschy/Ivănescu 1981: 199). Un asemenea ideal n-a fost atins nici măcar de alfabetele fonetice alcătuite de lingviștii moderni. Dintre încercările „programatice” de a crea un alfabet special pentru o anumită limbă, cea mai cunoscută este a lui Mesrop Maștoț (361—440), care s-a străduit să alcătuiască un alfabet adecvat sunetelor limbii armene (F. Băltăceanu, la Wald/Slușanschi 1987: 144). Chiar și în acea tentativă a trebuit să se facă apel la modelele alfabetice utilizate în zone învecinate (grecesc, pahlavi, avestic — cf. Simenschy/Ivănescu 1981: 194). În Balcani, o încercare similară fusese făcută de episcopul Wulfila al goților (311—383?), care, mai ales pe baza modelului grecesc, alcătuieste (înaintea lui Maștoț) un alfabet special, menit a-i servi în traducerea Bibliei din greacă în gotică (DD, I: 99); Bennett 1980: 22—23). Oricum, armeană și gotică au meritul de a fi avut, foarte devreme, reprezentanți ce și-au propus în mod conștient să creeze sisteme de scriere adecvate limbilor respective, pe când celelalte limbi IE și-au împrumutat și organizat scrierile în mod nesistematic.

2.2. Dacă admitem că relația fonem-grafem este, după cum sugeram mai sus, un aspect major în studiul scrierii limbilor IE, se cuvine să avem în vedere ambele elemente implicate, pentru a putea trage concluzii pertinente asupra relației amintite.

2.2.1. Clasicii studiilor IE (mai ales neogramaticii germani — vezi, de exemplu, Brugmann 1904: 51—52) au impus următoarea imagine, general acceptată, a sistemului fonologic PIE (avem în vedere mai ales Krahe 1966, I, ca o reflectare mai recentă a viziunii neogramatice):

(1) Vocale: /a e i o u ə/ lungi și scurte (în afară de /ə/, care era doar scurtă) cantitatea fiind o trăsătură fonemică, așa cum, s-a păstrat în germana actuală; este de remarcat lipsa unor vocale frontale labializate, de tipul /ō ū/.

(2) Diftongi formați pe baza vocalelor de mai sus, urmate de semivocalele /j/ și /w/ ((deci /aj āj aw āw/ etc).

(3) Sonante lichide și nazale (/r l/ și /ŋ ŋ/), care, ca și vocalele, puteau fi lungi sau scurte.

(4) Pentru sistemul consonantic sînt de remarcat, în paradigma neogramatică, următoarele:
— bogăția de explozive și extrema puținătate a fricativelor (există doar /s/, cu o posibilă variantă sonoră /z/);

- două nazale sonore, /m n/;
- două lichide sonore, /r l/;
- lipsa consoanelor lungi (sau „emfatice”);
- opozițiile fonemice surd/sonor și neaspirat/aspirat (deci /k/g și /k/kʰ/, dacă folosim pentru exemplificări doar explozive velare);
- opozițiile fonemice nepalatal/palatal și nelabial/labial (deci /k/kʰ/ și /k/kʷ/), aici putând fi vorba de fapt de cele trei timbre consonantice (neutru, palatal, velar) la care vom reveni mai jos.

2.2.2. Lingvistica mai recentă a încercat să aducă îmbunătățiri fonologiei PIE reconstruite de neogramatici. Bine cunoscută este, de exemplu, „revoluția laringalelor” (cu rezultate controversate) dintre cele două războaie mondiale (cf. Simenschy/Ivănescu: 1981: 223–226). De asemenea, într-o vastă lucrare, care va provoca destule discuții în viitor, T. V. Gamkrelidze și V. V. Ivanov propun o nouă viziune asupra sistemului fonologic PIE, presupus a fi conținut vocalele fundamentale /i a u/, precum și explozive gotalizate incluse în triade de tipul /t^hd^ht^h/ (vezi recenzia Slușanschi 1987), ceea ce ar sugera, cred, o izbitoare asemănare cu protosemitica (cf. Djakonov 1967: 189–190). Se mai pot adăuga următoarele observații, necesare lucrării de față: mai ales în domeniul limbilor IE vechi (pe care neogramaticii le-au avut în vedere în mod special), trăsăturile fonologice distinctive ce ar fi trebuit marcate de un alfabet (cât de cât apropiat de ideal) puteau fi cele din viziunea fonologică neogramatică. Trebuie însă ținut cont că (mai ales datorită unor intense influențe de substrat ne-IE) limbile istorice din diverse ramuri IE s-au îndepărtat mult de sistemul fonologic PIE (reconstruit), astfel că au apărut elemente noi, precum consoanele retroflexe din limbile ariene, sau nazalizările vocalelor și prenazalizările consoanelor din alte limbi. Ca o „deviere” ilustrativă poate fi dată limba hittită, considerată ca prima limbă IE înregistrată în scris. În momentul primelor documente limba hittită era deja mult îndepărtată de paradigma PIE, mai ales prin evidentele efecte ale substratului cauzo-anatolian (hatto-hurrit): de exemplu, ca o moștenire de substrat, hittita nu prezenta o opoziție fonemică surd/sonor la explozive; deci, la preluarea silabarului akkadian, scribii hittiti foloseau nediferențiat („with much confusion” — Sturtevant 1933: 35) semnele pentru /ga/ și /ka/, /da/ și /ta/, /du/ și /tu/ etc.

2.2.3. Pentru a vedea mai lesne ce e „corespunzător” și ce nu în alfabetele folosite de diverse limbi IE, ar fi bine să remarcăm (deoarece tocmai am pomenit de o preluare a silabarului akkadian) de la care popoare au fost împrumutate sistemele de fonograme care au ajuns, în unele versiuni, până la noi. Silabarul micenian (liniar B), ca și cel folosit de hittiti, indica neândoielnic o preluare de la vorbitori ai unor idiomuri cu un sistem fonologic deosebit de cel al limbii adoptante. Liniarul B ne apare ca „prost adaptat limbii grecești: printre consoanele oclusive, cea surdă nu este diferențiată de cea sonoră, cu excepția dentalelor; cele două consoane lichide (*l* și *r*) se confundă; nu sânt notate nici aspirația, nici lungimea vocalelor și nici diftongii (în afara celor în *a*); consoanele finale și grupele de consoane dispar aproape cu totul” (Lévêque 1987, I: 82). În schimb, alfabetul „fenician” (adoptat mai târziu de greci) avea avantajul de a reflecta sistemul fonologic semitic, apropiat (cel puțin în privința opozițiilor fonemice de bază) de cel PIE și de cel protogrecesc. S-a susținut că, semitica având multe fricative (marcate prin semne speciale), grecii au putut merge mai departe decât fenicienii, marcând nu numai consoanele, ci și vocalele, prin folosirea literelor rămase „inutile” (Lévêque 1987, I: 151). E greu de spus cât de adevărată e această opinie, deoarece, de exemplu, *alpha*, *omicron* și *ypsilon* provin de la semne feniciene ce marcau nu consoane, ci sunete cu valoare mai degrabă vocalică. Mai mult, cel mai vechi alfabet semitic („proto-fenician”), scris în cuneiforme la Ugarit, avea semne speciale pentru „trei semivocale” (Daniel 1979:166) direct legate de vocalele (timbrele?) /a i u/, deci de fonemele vocalice fundamentale nu doar în proto-semitică, ci și în PIE (în viziunea indoeuropenisticii mai recente). Este, de asemenea, de remarcat că alfabetul fenician timpuriu, așa cum apare el pe sarcofagul regelui Ahiiram (sec. X î. Chr.), redă „uimitor de bine sunetele limbajului fenician” (Daniel 1979: 171).

3. Sorgința directă și evoluția alfabetelor europene nu sunt suficient de lămurite. Există mai multe aspecte neclare pe care nu le putem neglija.

3.1. Mai sus foloseam „fenician” în ghilimele deoarece există mari neclarități cu privire la originea și apartenența etnică a „fenicienilor” proto-istorici care, sub conducerea legendarului Kadmos, au întemeiat Teba din Beoția. Acei „feniceni” continentali din mijlocul mileniului II î. Chr. nu păreau a fi, în spirit, identici cu navigatorii-negustori ai Feniciei istorice. Oricum, dacă îl credem pe Herodot (V, 58), știm că de la kadמעני au învățat grecii sistemul de fonograme numite *feniceia* (Lévêque 1987, I: 151).

Împrumutul s-a produs în momentul în care grecii ieșeau din Era Întunecată în care avuseseră timp să uite silabarul micenian. Ca schimbări alografice produse în cadrul respectivului proces de adoptare-adaptare se pot remarca (pe lângă deja menționata folosire a unor semne consonantice feniciene pentru vocale grecești, de pildă H pentru /e:/), anumite reprofilări ale unor semne, care marcasez fricative feniciene inexistente în greacă, pentru notarea consoanelor aspirate grecești, care „nu există în feniciană” (Lévêque 1987, I: 151). Așa au ajuns Θ, Φ, X să marcheze /t^h p^h k^h/. Lévêque nu menționează însă că, după cum reiese chiar dintr-o figură a cărții sale (fig. 21, I: 150), un număr de semne specifice diverselor variante ale alfabetului grec nu indică vreo descendență directă din cel fenician clasic (vezi, de exemplu, *omega*).

3.2. În mod similar, deși se indică unanim descendența alfabetului etrusc din cel grecesc, se trece deseori cu vederea faptul că inscripțiile etrusce arhaice apar deja în sec. VIII î. Chr., când cu greu se poate vorbi de vreo prezență grecească semnificativă în Italia. Se uită, de asemenea, că etruscii puteau să fi împrumutat scrierea direct de la fenicienii punici, cu care intraseră în relații foarte strânse, de timpuriu, după cum demonstrează inscripția bilingvă (etrusco-punică) de la Pyrgi (Georgiev 1966: 399). S-a discutat mult despre faptul că litera etruscă asemănătoare cifrei 8 (pentru /f/) nu provine din vreun alfabet grecesc, ci eventual din cel al lidienilor din Asia Mică, acea literă putând deci fi folosită ca argument în susținerea originii microasiatice a etruscilor (Burian/Mouchová 1973: 108). Se pare că, având în vedere aspectele de mai sus, ar fi mai prudent să considerăm că sursa alfabetelor europene este orientală (după cum indică și denumirile evident semitice ale unor litere grecești — cf. Daniel 1979: 167), dar că alfabetul etrusc nu trebuie explicat printr-un intermediar grecesc.

3.3. Aspecte similare sunt dezvăluite de o comparație între scrierea etruscă și cea germanică runică, ce este considerată a proveni din prima. Deoarece ordinea literelor poate fi un indiciu important, se poate remarca o apropiere a ordinii alfabetului runic (*fudark*) de cea a ciudatei scrieri irlandeze *ogham* (cf. DD, I: 91), nu de cea fenico-greco-etruscă. Asta nu înseamnă că forma și valoarea literelor runice nu au corespondențe clare în celelalte scrieri europene timpurii (greacă, etruscă și latină): cu toată forma lor unghiulară (dictată de scrijelirea sau crestarea lor pe suprafețe tari — lemn, metal, piatră) anumite rune au asemănări clare cu majusculile latine precum F, R, C, X, I, S, T, B, U, L. Pentru /o/ runica avea o literă similară lui *omega* din grecește. Cea mai timpurie formă de scriere runică apărea ca bine adaptată fonologiei germanice, mai ales la nivelul marcajului consoanelor (la vocale nu marca diferența de cantitate): existau grafeme simple pentru foneme specifice, precum velara nazalizată /ŋ/, sau fricativa interdentală /θ/; specificitatea germanică a celor două consoane este dovedită și de faptul că Wulfila a folosit și el grafeme simple pentru fiecare din ele. Mai târziu, după trecerea la alfabet latin, /ŋ/ și /θ/ aveau să fie transcrise prin digrafele <ng>, respectiv <th> (cf. engl. *thing*/θiŋ/).

4. Am atins astfel un punct de interes mai direct în studiul relației pronunție-scriere, anume problemele ridicate de spectaculoasa răspândire a alfabetului latin. Acesta apărea, în inscripțiile arhaice (pe direcție *bustrophedon*), ca o „adaptare a alfabetului grecesc prin filieră etruscă” (Goga 1980: 66). Apoi, unul dintre efectele importante ale expansiunii romane a fost și răspândirea scrierii latine la popoarele Europei; au adoptat-o celții (după ce, în partea sudică a Galiei, se scrisese cu alfabet grecesc împrumutat de la coloniștii din Massalia) și germanicii, care au renunțat treptat la runc. De asemenea, o cunoscută inscripție ca DECEBALUS PER SCORILO indică introducerea timpurie a majusculilor latine în Dacia. În prezent, cu excepția Greciei, (unde s-a perpetuat vechiul sistem de *feniceia*) și a unor țări slave (unde s-a menținut chirilica, derivată din scrierea grecească în sec. IX), toată Europa scrie cu litere latine. Dar această generalizare este marcată de numeroase efecte de alografie.

4.1. Limbile celtice, încă insuficient studiate de indoeuropeniști, prezintă trăsături fonologice („oscilații” exploziv-fricative, prenazalizări, exces de *sandhi*) care le îndepărtează destul de mult de reconstrucția PIE. În schimb fonologia celtică are apropieri specifice de cea slavă și de unele aspecte (de substrat) ale românei, mai ales în domeniul timbrelor consoanelor explozive (cf. „diezarea” și „bemolarea” discutate în LRC; 64–65). În celtică, o explozivă poate avea trei timbre cu valoare fonemică: neutru, palatal și velar (de exemplu, /p p^l p^v/). Acestea sunt comparabile cu cele din română, așa cum au fost văzute de E. Petrovici (care însă considera că aici ar fi vorba de o influență a fonologiei slave—1957: 81—și nu de o moștenire din sistemul articulatoriu preroman, cum ar fi normal). Alfabetul latin era mai puțin capabil să marcheze adecvat asemenea distincții fonemice, deci a trebuit să recurgă la grafeme vocalice pentru marcarea timbrelor. Un astfel de marcaj (care implica, de exemplu, în vechea irlandeză, plasarea literei <i> și în fața și spatele literei pentru consoană palatală) produce mari dificultăți

în citirea textelor celtice vechi în alfabet latin (Lehmann 1975: 10). De fapt, ambiguități similare, cu aceleași cauze, există și în scrierea românci, unde grafemele vocalice <i>, <e>, <o> sint folosite și ca mărci de timbru (*lupi* /lup/, *deal* /d'al/, *coasă* /k'ásə/, *leoarcă* /l'árkə/). Și în slavă distincția de timbru n-a fost marcată sistematic: în unele cazuri ea a rămas nemarcată (de exemplu, în rusă se scrie *coem*, palatalizarea lui /v/ fiind implicită, dar în română același cuvânt, împrumutat, a fost transcris *soviet*, marcându-se timbrul palatal prin <i>); în limbile slave ce folosesc chirilica, se folosește „semnul moale” după consoane palatalizate (cf. rus. *ecmb* /est'/), dar, derutant, timbru palatal + /a/ și /o/ se marchează prin grafemele vocalice simple <я>, respectiv <ë> (cf. rus. *дядя* /d'ád'ja/, *мѣмѣ* /t'ót'ja/).

4.2. În latina târzie valoarea fonemică a cantității vocalice slăbise până la dispariție (Tagliavini 1977: 184), deci nu se mai simțea nevoia vreunui marcaj (diacritic) al vocalelor lungi din latina clasică. În celtică și germanică însă cantitatea vocalică și-a păstrat importanța fonologică și, drept urmare, s-au încercat diverse modalități de marcarea a ei. În timp ce în irlandeză pentru vocalele lungi s-a preferat un semn de „accent” (*cú* /ku : 'ciine'), gotica a preluat unele digrafe din scrierea greco-bizantină (*wern* /wi:n/ 'vin'), iar engleza medie a recurs fie la digrafe de sorginte franceză (*house* /hu: s/ 'casă'), fie la dublaj (*door* /do:r/ 'ușă'). În germană se folosește (pe lângă digrafe și dublaj) un „h-mut”, neetimologic, tot ca indicator de vocală lungă (*Uhr* /u: r/ 'ceas').

4.3. Încă din primele contacte cu alte limbi ale Europei, grecii și romanii au avut dificultăți în redarea în scris a unor nume și cuvinte comune ce conțineau sunete străine (precum vocala paleobalcanică /ə/ (redată prin *ε/η/α* de greci și prin *e/a/ae* de romani), sau consoanele /š ž č ĝ c/ din tracodacă, germanică sau slavă. Acele sunete „barbare” au fost redată în latina târzie mai ales prin combinații de grafeme, dintre care unele au fost perpetuate de scrierile limbilor moderne (<sh> și <sch> pentru /š/, <ch> pentru /č/, <tz> pentru /c/ etc). În faze mai recente, limbile europene au recurs, în redarea sunetelor specifice (diferite de cele „clasice”), fie la combinații de litere latine, fie la semne diacritice: de exemplu, /č/ se redă prin <ci> în italiană și română, <ch> în spaniolă, <tsch> în germană, <č> în cehă și <ç> în albaneză.

5. Ortografiile europene sunt departe de a fi coerente, mai ales pentru că, în fixarea lor, au acționat principii diverse (cf. Schmidt/Volk 1983:9–11); unele dintre acestea au ajuns dominante în anumite limbi, dar nici unul în mod absolut. Cele mai importante principii ortografice ar fi: (1) fonologic; (2) logic; (3) etimologic; (4) morfologic; (5) istoric.

5.1. După principiul fonologic (cel mai aproape de idealul 1 fonem/1 grafem) se marchează opoziții precum *funne/tune* în română, sau *Seite/Seide* în germană. Unele limbi în care scrisul nu are o tradiție prea veche au preferat să aplice cât mai consecvent ideea de „a scrie cum se aude”, combinată și cu tendința de „naționalizare” a împrumuturilor, inclusiv numele proprii străine. În letonă (cf. LVV) găsim, de exemplu, *arija* ('arie muzicală'), *dizains* ('design') și *Aidaho* (pentru statul *Idaho*). În turcă se scrie, fonologic (în alfabet latin, plus diacritice), *aşsent* ('absent'), *otomatik* ('automat') și *şoför* ('șofer'), dar se ezită între *Liechtenstein* și *Lichtenştayn*, între *New York* și *Neuyork* (cf. RTS).

5.2. Principiul logic este menit să facă, în scris, distincții formale între cuvinte homofonice, precum *Miene/Mine* și *Waise/Weise* din germană. Distincțiile sunt uneori realizate diacritic, printr-un „accent”, ca în franceză (*où/ou*) sau spaniolă (*más/mas*).

5.3. Principiul etimologic a dus la situații derutante în multe limbi. În română, încercările latinizantilor sunt bine cunoscute, ele ducând la rezultate ce azi ne par cu totul deplasate („Prein latinizăm și se înțelege acele cuvinte, forme și semnari, adoptate și aflând în latină clasică” — T. Cipariu, în *Crest. R.* III: 160). Cu adevărat ridicole sânt etimologizările lipsite de fundament, care au avut însă șansa de a fi impuse și perpetuate până în prezent. De exemplu, datorită unor insistențe „ortografice” mai vechi în a arăta că *dette* și *doute* (intrate din franceză în engleza medie) provin din latină (cf. *debitum*, respectiv *dubitō*), s-a ajuns la formele *debt* și *doubt* folosite și în engleza actuală (-urile fiind mute de la introducerea lor și până azi). Și mai absurdă a fost latinizarea, prin introducerea unui <d> (care a ajuns să fie și pronunțat) în engl. *admiral* ('amiral'), acesta provenind de fapt din arabă și neavând nici o legătură (decât la modul popular-etimologic) cu lat. *admirāri*. În română (cu <â>!) principiul etimologic este vizibil în sporadice mențineri ale unor ortografieri originale pentru împrumuturi recente (*blitz*, *whisky*, *serviçe*). Etimologizante sunt de fapt și forme ca *este*, *eram*, *ele*, deoarece și acestea se pronunță cu /e/ ca și *iepure* sau *ieșire*. Interferențele și ezitățile între principiul etimologic și cel fonologic duc la ambiguități ortografice, reflectate și de pronunție: de exemplu, în română s-au fixat *omogen*, *omolog*, *omonim* (împrumuturi „orale”), dar *homocentric*, *homocron*, *homo-*

sexual (împrumuturi „etimologizant—grafice”), deși toate acestea provin din cuvinte cu *homo-* (cu <h> nepronunțat) din franceză.

5.4. Principiul morfologic încearcă să mențină o legătură vizibilă între diversele forme flexionare ale aceluiași cuvânt, ca și între cuvintele aceleiași familii. În română există regula de folosire a digrafului <ea> pentru /a/ în anumite forme flexionare ale unor cuvinte ce au <e> pentru /e/ în alte forme: deci, *gheață—ghețuri*, *cheamă—chem*, *ceață—cețuri*. Folosirea lui <ea> nu este însă nici logică, nici etimologică în *ceai* și *geam*, având în vedere că în limbile-sursă nu e vorba de vrcun „diftong ea”, ci de /č/, respectiv /ǰ/, urmate de /a/ (cf. rus. чай /čaj/, respectiv turc. *cam* /ǰam/). În germană folosirea lui <ä> (pentru *Umlaut* al lui /a/) nu indică de fapt un sunet diferit de cel marcat, în poziții similare prin <e>, ci are doar rolul de a indica legătura cu formele de bază scrise cu <a> (a se compara *Hände* /hɛndə/, plural de la *Hand*, cu *sende/zende*/).

5.5. Principiul istoric (apropiat de cel etimologic) reflectă caracterul conservator al scrisului: acesta, devenit (la un anumit punct de dezvoltare culturală) sistem autonom, tinde să mențină forme fixate de tradiție, deși pronunția limbii respective s-a schimbat între timp, astfel încât vechile corespondențe fonem-grafem nu mai sunt valabile. Un exemplu extrem în Europa este ortografia engleză (cf. Simenschy/Ivănescu 1981:200; Poruciu 1987: 133), care de fapt a perpetuat o scriere ce era „fonetică” în urmă cu o jumătate de mileniu (în engleza medie). Multe din literele inutile („mute”) de azi sânt etimologice și au fost odată pronunțate (de exemplu, mod. engl. *knight* /najt/<med. engl. *knight* /knixt/, cf. germ. *Knecht*). Unele homofone din engleza de azi sunt scrise diferit nu prin aplicarea principiului logic, ci prin conservarea în scris a mărcilor unei distincții fonologice mai vechi (azi *been* și *bean* se pronunță amândouă/bi: n/, dar în engleza medie <ee> și <ea> marcau opoziția fonemică între /e:/ și /ɛ:/, intrate în convergență mai târziu). Și ortografia neogreacă poate pune probleme de învățare. Au fost păstrate în scris marcasele digrafice ale unor diftongi vechi grecești (αι, ει, οι, ου) monoftongați cu multe secole în urmă. De asemenea, conform unor vechi distincții (bazate odinioară pe realități fonologice), apar încă, în diverse cuvinte, ι, υ, η, cu valoare pur etimologică, deoarece toate se pronunță în prezent /i/ (același sunet fiind reprezentat și de digrafele ει și οι de mai sus, explicabile tot etimologic).

6. Observațiile de până aici (și mai sunt multe altele pe lângă ele) apar ca necesare în contextul culturii actuale, în care *limbă* a ajuns să însemne mai ales *limbă scrisă*. S-a ajuns deja la concluzia că Occidentul (și nu numai el) se află sub semnul (apăsător) al scrisului și că oralitatea s-a retras în fața acestei dictaturi: „Die abendländische Kultur ist zu eine Schriftkultur geworden... Bis in die jüngste Vergangenheit stand die herrschende, normierende Schriftlichkeit dabei im Gegensatz ausschließlich zu einer zurückweichenden, unnormierten Mündlichkeit” (Pilch 1984: 195). Obsesia formelor scrise este vizibilă mai ales în așa-numitele „pronunții ortografice” (engl. *spelling pronunciations*). În mediul anglo-saxon acestea sunt mai frecvente în S.U.A., unde efectele școlarizării (mai ales a imigranților) sunt mai pregnante (acum câțiva ani concursul național de *spelling* a fost câștigat de o elevă provenită dintr-o familie de cambogieni naturalizați). În timp ce în Marea Britanie (unde limba engleză vorbită „nativ” a avut o evoluție continuă) se preferă pronunții contrase și un singur accent în compozi, inclusiv în toponime (*forehead*/fórid/, *Manchester*/máenčestə/), în engleza americană s-au „revizuit” asemenea pronunții, generalizându-se unele mai direct legate de formele scrise (/fórhed/), uneori introducându-se și accent secundar /'máenčestar/.

Aspecte ca cele menționate mai sus (dintre care unele apar ca dezvoltări normale, altele ca ilogice și nedorite) justifică o privire generală ca cea propusă de lucrarea prezentă. Scrisul este un factor major (uneori tiranic) în contextul civilizației. Acest factor trebuie studiat (și practicat) cu discernământ și, mai ales, în permanentă legătură cu adevărata limbă, cea *vie și vorbită*.

ABREVIERI (cu trimiteri la bibliografie):

— Crest. R.	<i>Crestomație Romanică</i>	— LVV <i>Latviešu-vācu...</i>
— DD	<i>Die Deutsche Sprache</i>	— med. engl. engleză medie
— engl.	engleză (modernă)	— PIE proto-indoeuropeană
— germ.	germană (modernă)	— RTS <i>Russko-tureckij...</i>
— IE	indoeuropeană	— rus. rusă (modernă)
— LRC	<i>Limba română contemporană</i>	— turc. turcă (modernă)

BIBLIOGRAFIE

- V. I. Abaev, 1949, *Osetinskij jazyk i foljklor*, Moskva: Akad. Nauk,
- J. Algeo/Th. Pyles, 1966, *Problems in the Origins and Development of the English Language*, New York: Harcourt.
- W. H. Bennett, 1980, *An Introduction to the Gothic Language*, New York: MLAA.
- K. Brugmann, 1904, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Strassburg: Trübner.
- J. Burian/B. Moučková, 1973, *Misterioșii etrusci*, București: Minerva.
- *Crestomație romanică*, III (ed. I. Iordan), București: EA, 1968.
- C. Daniel, 1979, *Civilizația feniciană*, București: EST 1980, *Scripta aramaica*, București: ESE. 1987, *Pe urmele vechilor civilizații*, București: EST.
- C. Daniel/A. Negoită, 1986, *Gândirea hititid în texte*, București: ESE.
- *Die Deutsche Sprache*, I, Leipzig: Bibliographisches Institut, 1969.
- I. M. Djakonov, 1967, *Jazyki drevnej perednej Azii*, Moskva: Nauka.
- *Duden: Band 6 – Aussprachewörterbuch*, Mannheim, 1974.
- V. Georgiev, 1966, *Introduzione alla storia delle lingue indeuropee*, Roma: Ateneo.
- Marija Gimbutas, 1984, „The Sign System of Old Europe, 5500–4000 B.C.”, *The Quarterly Review of Archeology*, Vol. 5, No. 2, June.
- Ecaterina Goga, 1980, *Introducere în filologia romanică*, București: EDP.
- *The History of Herodotus* (ed. W. Benton), London: E. Brit., 1955.
- *Indveptar ortografic, ortoepic și de punctuație*, ed. IV, București: EA.
- H. Krahe, 1966, *Indogermanische Sprachwissenschaft*, I, Berlin: Gruyter.
- *Latviešu-tācu vārdnīca*, Riga: Avots, 1980.
- R. P. M./W. P. Lehmann, 1975, *An Introduction to Old Irish*, New York: MLAA.
- P. Lévêque, 1987, *Aventura grecă*, București: Minerva.
- *Limba română contemporană – Fonetică, fonologie, morfologie* (ed. I. Coteanu), București: EDP, 1985.
- A. Okladnikov, 1971, *Ancient Art of the Amur Region*, Leningrad: Aurora.
- E. Petrovici, 1957, „Interpénétration d'une phonologie slave et d'une morphologie romane”, *Mélanges linguistiques*, București: EA.
- H. Pilch, 1984, „Intonation als Kommunikative Funktion”, *Wirklichkeit und Dichtung*, Berlin: Duncker & Humblot.
- A. Poruciuc, 1987, *A Concise History of the English Language*, Iași: Universitatea „Al. I. Cuza”.
- *Russko-tureckij slovarj*, Moskva: Enciklopedija, 1972.
- M. Sala/I. Vintilă-Rădulescu, 1981, *Limbile lumii*, București: ESE.
- H. Schmidt/G. Volk, 1983, *ABC der deutschen Rechtschreibung und Zeichensetzung*, Leipzig: Bibliographisches Institut.
- Th. Simenschy/G. Ivănescu, 1981, *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, București: EDP.
- D. Slușanschi, 1987, „T. V. Gamkrelidze, V. V. Ivanov – *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy*, Tbilisi, 1984” (recenzie), *SCL*, 3, 1987.
- E. H. Sturtevant, 1933, *A Comparative Grammar of the Hittite Language*, Philadelphia: University of Pennsylvania.
- C. Tagliavini, 1977, *Originile limbilor neolatine*, București: ESE.
- A. Vraciu, 1980, *Limba daco-geților*, Timișoara: Facla.
- Lucia Wald/D. Slușanschi, 1987, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București: ESE.
- W. Wernecke/R. Hartmann, 1988, *Japanisch-deutsches Zeichenlexikon*, Leipzig: Enzyklopädie

On Writing and the Relationship between Speech and Writing (with a Special Focus on Indo-European Languages)

SUMMARY

The article deals with various kinds of writing (pictography, ideography, syllabaries, and alphabets), adopted by IE languages at different times. The author points out some effects of *allography*, taking into account that most IE peoples borrowed writing systems from more cultured (often non-IE) neighbours.

A general negative effect of that phenomenon was that alien graphemes were imperfectly adapted to the phonemic features specific to the adoptive languages. (Clumsy transcriptions as signs of inter-language phonologic incompatibility have been observed, for instance, in the Linear B of the Mycenaean, as well as in the application of the Latin alphabet to Celtic and Germanic.)

But, for recent linguists, there was a positive side too; the fact that certain *unknown* languages were written in *known* writing systems has proved to be a way towards decipherment, a way almost as important as multilingual inscriptions (such as Rosetta). For instance, Hittite and Old Persian could eventually be read also because they were written in the already known cuneiforms. Problems of the origins of writing in Europe (particularly of the Greek *phoinikeia*, the Etruscan, and the Runic letters) are also discussed.

The central part of the article analyses alphabetic writing (i. e. systems of phonograms), and the rather unsystematic phoneme-grapheme relationship. On Romanian ground, the author remarks, upon certain orthographic ambiguities, and upon some aspects of the passage from Slavonic to Latin writing. Further on, the main orthographic principles are reviewed as well as the way one or another of those principles dominates writing-standards of various languages (e.g. while the *phonologic* principle lies at the basis of written Romanian, Albanian, or Lithuanian, English sticks to *etymologic-historical* spellings). A final statement suggests that, however dominant (sometimes oppressive) *written* language may be within today's civilization, linguists should not forget that writing (as a rather autonomous system) is not exactly language, and that all language began as *speech*.